

UBAS Nordisk

Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter

Fra funn til samfunn

Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg
på 70-årsdagen

Knut Andreas Bergsvik og Asbjørn Engevik jr. (red.)

UNIVERSITETET I BERGEN

1

UBAS – Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 1

Copyright: Forfatterne.

Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen
Postboks 7800
5020 Bergen
Norge
www.hf.uib.no/arkeologisk

ISBN: 82-90273-78-9

ISSN: 1503-9811

Redaktører for denne boken

Knut Andreas Bergsvik
Asbjørn Engevik jr.

Redaksjon for serien UBAS

Terje Østigård
Lars Forsberg
Janicke Zehetner

Layout

Christian Bakke og Jan Kåre Wilhelmsen, Formidlingsavdelingen,
Universitetet i Bergen
Foto av Bergljot Solberg: Magnus Vabø, Formidlingsavdelingen, UiB
Forside/omslag: Arkikon, www.arkikon.no

Trykk

PDC Tangen
Papir: Galerie Art Silk 130 g.
Fonter: Adobe Garamond og Myriad

Verning og fjerning – utilsiktede konsekvenser av kulturminneloven av 1905?

Det er nå gått 100 år siden «Lov om Fredning og Bevaring af Fortidslevninger» av 13. juli 1905 ble vedtatt av Stortinget. Loven trådte i kraft 30. juni året etter og vakte internasjonal anerkjennelse i samtiden. Den utgjør i dag et viktig fundament for arkeologisk forvaltningsstruktur og vernepraksis i Norge, og vil bli behørig feiret i år, om enn noe i skyggen av jubileet for unionsoppløsningen. En av lovens pådrivere, Gabriel Gustafson, daværende bestyrer ved Universitetets Oldsaksamling, formulerte det slik i 1906: «Ved disse lovbestemmelser er en længe ønsket beskyttelse givet for oldtidsminderne, en beskyttelse, som allerede har vakt glæde inden landet og tiltrukket sig anerkjendende opmærksomhed i udlandet.» (Gustafson 1906:149).

Ifølge Gustafson var 1905 et *mærkeaar* for arkeologien, med lovfestet forbud mot fjerning og automatisk vern av faste fornminner; «Nu er alt dette stillet under statens beskyttelse», skrev han optimistisk (Gustafson 1906:146). I ettertid kan man spørre om loven innfridde de forventninger Kirke og undervisningsdepartementet, Gustafson og de andre aktørene bak loven hadde. Fikk fornminnene et bedre vern i praksis? Hvilken innvirkning fikk loven på folks vilje til innrapportering av funn og fornminner? Kan loven i seg selv ha bidratt til å skape et representativitetsproblem i de arkeologiske registrene ved at det som var automatisk fredet nå ble fjernet i det stille som konsekvens av forbudet, mens en tidligere ble belønnet for innmeldte funn? Med fare for å helle malurt i begeret til dem som ser loven utelukkende som et ensidig gode for arkeologien, vil jeg drøfte disse spørsmålene nærmere med fokus på forhistoriske gravminner. Jeg vil også se kulturminneloven i lys av den omfattende moderniseringsprosessen og strukturomlegging norsk landsbruk sto overfor fra midten av 1800-tallet – det som senere er kalt *det store hamskiftet i bondesamfunnet* (Krokann 1942).

I Norge er det kjent vel 6000 mulige gravminner fra yngre jernalder (inkludert løsfunn) (Solberg 2000). Trolig utgjør disse omlag en femdel av den totale bestanden,

som dermed usikkert kan beregnes til omkring 30 000 gravminner (Iversen 2004:15, 65). Det er store regionale variasjoner i distribusjon mellom- og innad i landsdelene, særlig langs en akse fra kysten med få gravminner, til innland med mange. Ikke minst fremtrer forskjeller på bygdenivå, med større forekomst i sentrum enn periferi, sett i forhold til bosetning.

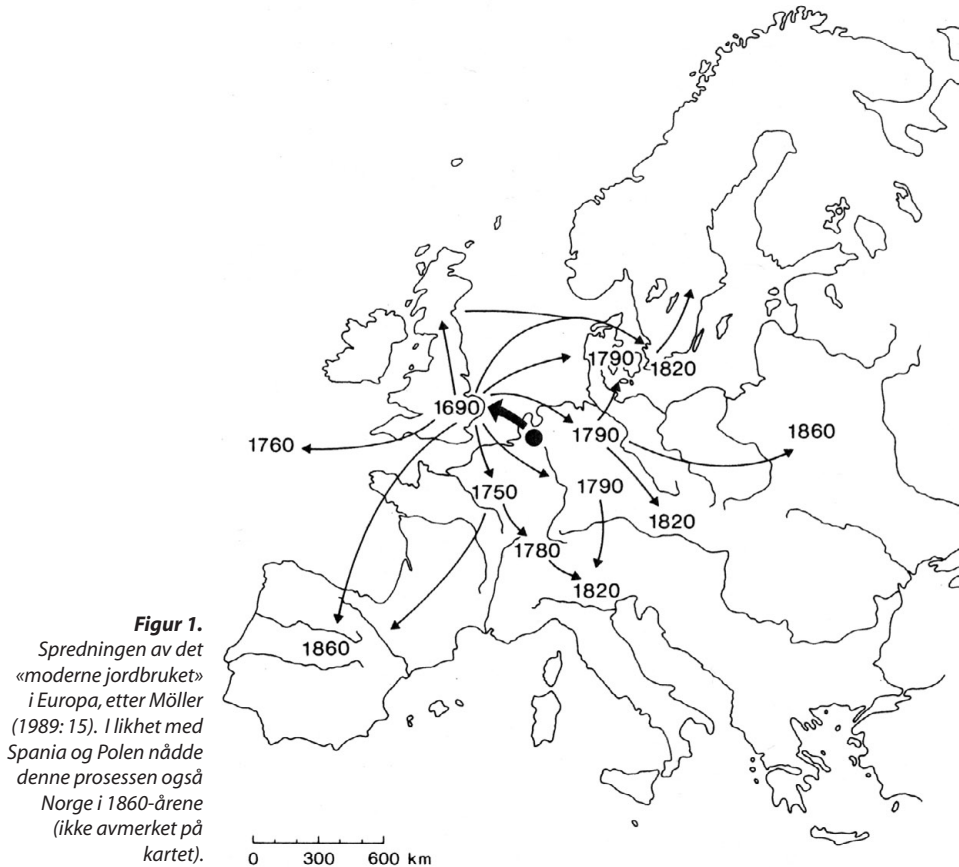
Ut fra et kildekritisk perspektiv er det avgjørende å kjenne de prosesser som har ledet fram til den oversikten vi i dag har over det arkeologiske materialet, og hvilke eventuelle skjevheter som kan ha oppstått under innsamlingen. Oppløsingen av den gamle bosetnings- og driftsstrukturen, i form av utskiftninger, kan ha hatt stor betydning for dette spørsmålet. Særlig interessant er det å undersøke hvordan denne prosessen virket i samspill med loven og forbudet fra 1905. Slike spørsmål er særlig aktuelle for Vestlandet hvor det var stor grad av utskiftning. For å belyse *representativiteten* i de ajourførte arkeologiske registrene har jeg valgt ut et testområde i denne landsdelen med forholdsvis stor forekomst av gravminner. Det viktige spørsmålet er: Vil testområdet gjenspeile systematiske skjevheter i hvordan det forhistoriske gravmaterialet har blitt registrert?

Jeg vil her undersøke om noen områder/gårder på bygdenivå er underrepresentert i de arkeologiske registrene (sentrale/mindre sentrale, store/små, utskiftede/ikke utskiftede), og om det kan spores en nedgang i antall innrapportering etter 1905 (Iversen 2004:78–89). Jeg tar utgangspunkt i Etne i Sunnhordland for å undersøke om fordelingsmønstrene av gravminnene avspeiler en forhistorisk situasjon. Dette er en grunnleggende metodisk forutsetning for enhver studie som bygger kunnskap på spredningsmønstre av gravminner og gjenstandsfunn. Jeg vil her primært ha utsyn til Hordaland og Vestlandet, men anser resultatene som relevante også for andre landsdeler i forhold til spørsmål om representativitet i de arkeologiske registrene. På Hadeland på Østlandet er det utført en lignende analyse, hvor Ellen Anne Pedersen har funnet at det ble registrert over dobbelt så mange nye gårder med jernalderfunn i perioden 1850–1900 (64) som i perioden 1900–1950 (29) (Pedersen 1989:56, 58). Hun har derimot ikke sett lovverket i seg selv som en aktiv faktor for disse fordelingsmønstrene.

Moderniseringen av norsk landbruk

Da lovverket ble vedtatt i 1905 sto norsk landbruk midt i den største fysiske omorganisering noensinne. Modernisering av landbruket synes som prosess å ha bredd seg fra England omkring 1700, via Frankrike og det sentrale Europa på midten av 1700-tallet, før den nådde den europeiske periferi og Norge med full kraft i andre halvdel av 1800-årene (Fig. 1).

På Vestlandet og i Nord-Norge, hvor teigblandingsystemet hadde dype røtter, var utskiftningene og omfordeling av eiendom ofte kompliserte, avhengig av gårdens størrelse, antall bruk og grad av teigblanding. Et nytt driftssystem skulle etableres, og

hvert bruk skulle få sin jordeiendom samlet. Tunfellelskapet ble oppløst og bygninger flyttet til nye driftsenheter. På tvers av en eldre organisering fikk landskapet ny grensedraining med rette bruksgrenser og den form som karakteriserer gårdene i dag. Et åpent driftslandskap med teigblanding ble erstattet av et lukket innmarkssystem, hvor den «rasjonelle bonden» med samlet driftsareal og bedre muligheter for effektiv drift var myndighetens mål.

Mellomkrigstiden var den store perioden for nydyrking i Norge. På de nye brukene i det «avlukkede» landskapet, med mindre innsyn fra nabobruk enn tidligere, kunne gårdbrukerne vinne ny mark ved nydyrking, som i mange tilfeller også innebar fjerning av brysomme gravminner. Det har vært påpekt at sannsynligheten for nye arkeologiske funn øker ved oppdyrking (Pedersen 1989: 44). I 1939 var mellom 20 og 40 prosent av dyrket areal i Hordaland nydyrket siden 1918, med mest nydyrking i ytre strøk (Sømme 1949:28f; 1954:278).

Den gode jordbruksbygden Etne er en av bygdene med flest forhistoriske gravminner i Hordaland, og hadde sammen med Voss og Lindås også størst nydyrking i

Hordaland i 1920-årene (Hellesnes 1967:431). Her vil en dermed ha muligheter for å få innsyn i hvilke konsekvenser omstillingen i landbruket fikk for representativiteten i de arkeologiske registrene. Det er kanskje grunn til regne med en større grad av fjerning i Etne enn ellers, nettopp på grunn av en kombinasjon av stor forekomst av gravminner og omfattende nydyrkning. Forholdene i Etne kan kanskje sette oss på sporet av tendenser knyttet til representativitet som kanskje også har gyldighet for de andre områder på Vestlandet og i landet forøvrig.

Jeg tar her utgangspunkt i når antikvarene første gang fikk kunnskap om forhistoriske gravminner på gårdene. Ved å kartlegge dette i Etne vil jeg klargjøre i hvilke områder antikvarene kjente gravminner til gitte tidspunkt, og hva som tilsvarende var «terra inkognita». Dette vil jeg blant annet holde opp mot tidspunktet for offentlige utskiftninger av innmark, gårdenes beliggenhet og størrelse. Jeg har valgt å undersøke status i et langt tidsperspektiv, over en 120 års periode fra 1866 til 1986, med 40 års mellomrom som kontrollpunkter.

Registrenes tilkomst

I 1866 utgav Nicolay Nicolaysen verket «Norske Fornlevninger» som var den første faglige oversikten over fornminner i Norge. Den avspeiler dermed i hovedsak situasjonen før de offentlige utskiftingene for alvor tok til etter at «Lov om Jords og Skovs Udskiftning af Fællesskab» trådte i kraft i 1859. I 1875 lå fremdeles ca. 90 prosent av brukene (10486 av 11614 bruk) i Hordaland i en eller annen form for teigblandet eierskap (Hellesnes 1967:249).

I 1906 hadde den nye kulturminneloven så smått begynt å virke, hvor § 2 definerte hvilke faste fornminner som fikk automatisk vern. Loven sikret dessuten staten automatisk eierskap av jordfunne saker mot en viss erstatningssum (Trøim 1999:124ff). Prosessen fra privat antikvitets til statlig kulturminne uten annen stimulering enn forbud kan muligvis ha ført med seg en reduksjon i rapporteringer fra gårdbrukerne og hatt konsekvenser for representativiteten i de arkeologiske registrene.

Perioden fra 1946 til 1986 representerer en omtrentlig avgrensning av den store systematiske registreringsfasen innen nåværende Bergen Museums forvaltningsområde. Idéen om en slik registrering av fornminnene – «... gaard efter gaard sogn efter sogn» – ble på nasjonalt hold framkastet av Gabriel Gustafson allerede i 1901 (Fasteland 2000:14). Til tross for Wilhelm Frimann Koren Christie og biskop Jacob Neumann iherdige gründerarbeid i perioden 1825–1850 og skolebestyrer Bendix E.R. Bendixen registreringer i 1880 og 1890 årene skulle det likevel gå lang tid før Gustafsons visjon ble realisert for Vestlandet. Det skjedde med det omfattende registreringsprosjektet «Førhistoriske minne», som ble igangsatt i 1942. Arkeologen Per Fett startet da med årlige feltregistreringer av arkeologiske løsfunn og faste fornminner, i tillegg til arkivgjennomgang for hele museumsdistriktet. Det første registreringsheftet ble ferdigstilt i 1950 og siste hefte utkom i 1976. Etne ble registrert

i årene 1956–1957, og Egil Bakka utførte selve feltarbeidet. Dette var relativt tidlig sammenlignet med resten av Sunn- og Nordhordland, men senere enn både Voss og Hardanger (Fasteland 2000:14). I 1964 bestemte dessuten Stortinget at faste synlige fornminner skulle kartfestes på Økonomisk Kartverk (ØK). Arbeidet ble koordinert av De arkeologiske museers registreringstjeneste (DAMR) og utløste omfattende arkeologiske registreringer på landsbasis fram til 1991 (Holme 2001:bd. 2, 58). På Vestlandet tok registreringsarbeidet til i 1970. Etne er imidlertid en av ti kommuner i Hordaland som ennå ikke er ØK-registrert, selv om Hordaland fylkeskommune nå har kartfestet alle automatisk fredede kulturminner her. Det normale mønsteret er at «Førhistoriske minne» representerer den grundigste kartleggingen av fornminnene, og at ØK-registreringene i større grad fungerer som en statusrapport et tiår etter eller så.

Hvor representative er de arkeologiske registrene?

Gravplyndring (haugbrott) forekom allerede i middelalderen (KLNVI:244ff; Brendalsmo & Røthe 1992). Både Gulatingsloven og Landsloven av 1274 har bestemmelser om deling av jordfunnet gravgods (G 148;L VII 16). Likevel er det vanlig antatt at selve gravhaugen, plyndret eller ikke, stort sett fikk ligge i fred før utskiftningene så smått tok til i 1820-årene (Pedersen 1989:72). Det er blant annet pekt på at folk hadde en viss iboende respekt eller frykt for gravhauger og de «underjordiske», og at driftsformen i jordbruket i liten grad ennå var mekanisert (Schetelig 1911; Trøim 1999:19f m/ref.).

I forbindelse med utskiftningene ble det laget svært grundig dokumentasjon over brukernes eiendom. I «Lov om Jords og Skovs Udskiftning af Fællesskab» av 12. oktober 1857 ble det nedfelt at det skulle utferdiges kart for området som var planlagt offentlig utskiftet (Grendahl 1959; Hellesnes 1967; Geelmuyden 2002). Det vanlige mønsteret var at innmarken ble skiftet først, noen ganger i flere omganger, dersom eiendomsforholdene var kompliserte, mens utmarken gjerne ble skiftet et tiår eller to etterpå. Loven trådte i kraft i 1859, og samme år ble det opprettet tre jordskiftedistrikt i Hordaland. Fra den tid ble det produsert en rekke utskiftningskart i Hordaland, som har best dekning i landet av kart eldre enn år 1900 (ca. 1350 kart), sammen med Nordland (Jerpåsen *et al.* 1997:18f). Den store kartproduksjonen må sees på bakgrunn av at Hordaland, sammen med Nordland og Sogn og Fjordane, var det historiske kjerneområdet for klyngetun-bosetning og teigblanding (Rønneseth 2001[1974]: 211). Hele 2060 matrikelgårder hadde fremdeles i 1875 teigblandet innmark og utmark, 747 i utmark og 182 hadde sameie i fjellmark (Hellesnes 1967). Fram til 1875 hadde det vært offentlige skifter i 339 gårder i Hordaland, det meste gjaldt innmark (Hellesnes 1967:249). I siste halvdel av 1950-tallet var 89 prosent av innmarken i Hordaland utskiftet, det vil si nær en halv million dekar, og tilsvarende 15 prosent av utmarken (inkludert areal over skoggrensen), altså ca. 2,4 millioner dekar (Hellesnes 1967:442f). Fra den første utskiftningsloven kom i 1821, tok det altså mer enn 130 år å gjennomføre storparten av den enorme omstruktureringen av innmarken i Hordaland og med en fortløpende kartproduksjon fra 1859.

Er interessant aspekt ved dette utskiftningsmaterialet er at det også dokumenter en rekke fornminner, og da særlig hauger og røyser. Til nå har ikke arkeologene utnyttet materialet systematisk på Vestlandet, verken Per Fett eller de senere engasjerte ØK-registrantene. De mange tusen mulige gravanleggene som er dokumentert på kartene, er ennå ikke gjennomgått og innarbeidet i de arkeologiske registrene. Det er da også et omfattende materiale. På landsbasis utgjør det ca. 22500 kart og boniteringslister, og hvor særlig materialet eldre enn ca. 1910–1920 gir mange muligheter for å fange inn uregistrerte gravminner, og kartfeste tidligere funn. Jeg vil i denne sammenhengen imidlertid ta utgangspunkt i de arkeologiske registrene slik de foreligger i dag.

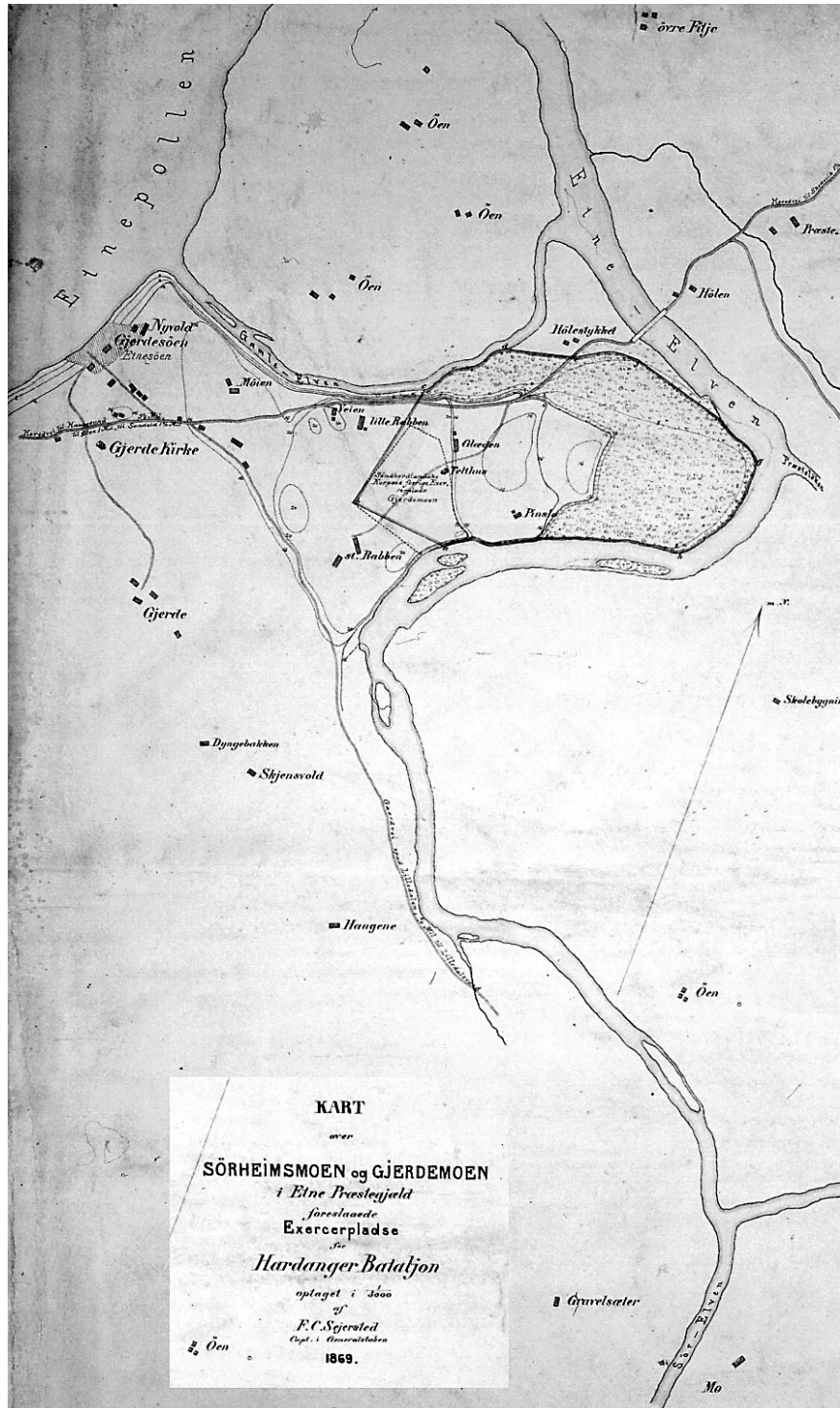
I dag er det kjent 562 gravminner fordelt på 46 av 76 gårder i gamle Etne kommune, i det området som utgjorde Etne skipreide i middelalderen. Forut for 1866 var det bare spredte registreringer av kulturminner i Etne. Tidligst ute var likevel Jonas Andersen som allerede i 1626 registrerte steinkors, rune- og bautasteiner på Grindheim og Gjerde som del av et større oppdrag for den danske professoren Ole Worm (Steinnes 1972; Lidén 1991:12ff). Med topografen Jens Kraft (1830) trer fornminnene i Etne noe klarere fram, men opplysningene er upresise (Kraft 1830:671f.). I 1845 gjorde presten Brostrup J. Müller (1806–1870) et forsøk på å lage en «Fortegnelse over Oldtidsminner i Etne Præstegjeld», men førte bare opp gravminner på tre gårder (Grindheim, Støle og Austrheim) (TA 040615). Også sivilingeniør H.P. Schreuders notater fra 1857 om sagn og fornminner i Etne er ufullstendige, nedtegnet i forbindelse med hans geografiske oppmålinger av området (TA 040617). Det senere utarbeidede kartet av hans kollega kaptein F.C. Sejersted har derimot uvurderlig kulturhistorisk interesse og er den tidligste oppmålingen av Etne i sitt slag (Fig. 2).

Først med Nicolaysens verk «Norske Fornlevninger», utgitt i årene 1862–1866, får vi som nevnt en mer systematisk anlagt oversikt over datidens kjennskap til fornminner i Norge. Opplysningene om Etne fyller vel tre og en halv sider av verkets 850 sider (Nicolaysen 1866:360–363, 810). Foruten sine egne befaringer i Etne i 1845 og 1860, baserte Nicolaysen framstillingen på den såkalte «tilvekstkatalogen» på daværende Bergens Museum og eldre antikvaropplysninger. Nicolaysen kjente til forhistoriske gravminner på ni gårder i Etne (Støle, Sørheim, Austrheim, Vad, Hovland, Høyland, Grindheim, Gjerde, og Osvåg). Av tabell 1 framgår det at det i hovedsak dreier seg om store gårder sentralt i bygden, hvor åtte er på eller over gjennomsnittet etter landskyldverdiene i 1647 (hvor gjennomsnittlig relativ verdi (RV) = 1). Med unntak av Høyland (gnr. 48) ligger samtlige sentralt i bygden. Store sentrale gårder synes dermed å være klart overrepresentert i de arkeologiske registrene i den tidlige fasen.

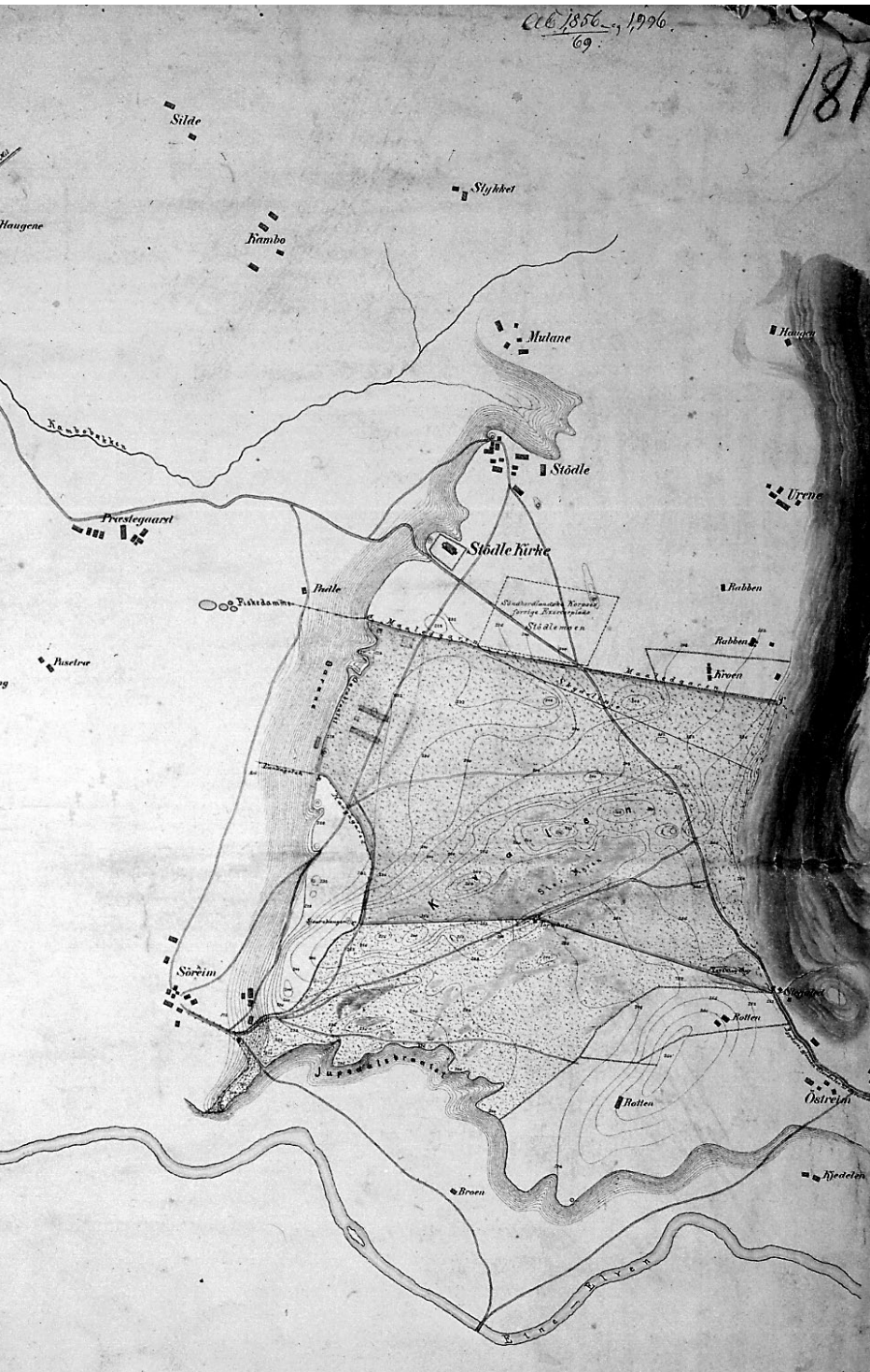
Mens det i 1866 var kjent gravminner på ni gårder i Etne, var tallet kommet opp i 20 i 1906. Dette skyldes trolig at driften mange steder ble lagt om i forbindelse med utskiftningene. Enkelte nyregistreringer ble også gjort av skolebestyrer B.E. Bendixen etter feltstudier i Etne i 1890-årene (Bendixen 1899:23–60). Nydyrkning på de nye driftsenhetene førte ofte til fjerning og skadeverk på fornminner (Trøim 1999:20), slik tilfellet også var i Etne. Siden bøndene da sto fritt til å selge gjenstandene på

Tabell 1. Oversikt over gårder i Etne der det var kjent gravminner i 1866, 1906, 1946 og 1986. Gårdsstørrelsen er angitt med en relativt verdi (RV), hvor 1 representerer en gjennomsnittlig gård etter landskyldverdiene i 1647. Tallene i parentes angir når innmarken ble utskiftet.

Kjent per 1866	Gnr	RV	Nye per 1906	Gnr	RV	Nye per 1946	Gnr	RV	Nye per 1986	Gnr	RV
Støle	35	2,6	Audastad (1878)	45	1,6	Vinja (1892)	59	1,6	Håland (1928)	52/53	2,3
Austrheim	37	2,1	Frette (1899)	63	1,6	Aksdal	26	0,8	Rame (1941)	73	2,1
Vad	38	1,1	Nernes	50	0,6	Flote	65	0,8	Fjøsna (1860)	30	1,4
Hovland	40	1,0	Norheim	49	0,8	Rivåsen	27	0,5	Mo	4	1,3
Høyland	48	0,9	Rygg (1875)	44	1,1	Ramsviken	74	0,5	Fitja (1926)	31	1,3
Grindheim	75	3,2	Tessdal (1875)	46	2,9	Byrkjenes	25	1,4	Steine	43	1,3
Gjerde	9	7,7	Ve (1888)	20	1,0	Øvstebø	28	0,6	Osnes (1921)	14	1,0
Osvåg	16	1,2	Skjeldal (1887)	41	1,5				Berge (1896)	76/77	0,8
Sørheim	36	1,2	Silda (1886)	33	1,2				Laugareid	55	0,8
			Kaldheim (1878)	47	1,1				Øvernes (1929)	54	0,7
			Meland	19	0,5				Bjørk	58	0,5
									Håheim (1910–11)	66/67	0,5
									Fossa (1946–47)	3	1,4
									Eikanes	17	0,1
									Hårland	82	0,6
									Erge (1931)	32	1,6
									Kambe (1927)	34	0,6
									Vettestø (1874)	22	1,0
9			11			7			18		

Figur 2.
 Utsnitt av militærkart over sentrale deler av Etne, 1869. Kartet er utarbeidet av kaptein F.C. Sejersted. Legg merke til at flere gravminner på Støleterrassen er inntegnet, også mulige tufter ved det såkalte **Garabrotet**. Fra Riksarkivets kartsamling (Hordaland, Etne, GS 181 (1869), 4b133d).

et mer eller mindre åpent antikvitetsmarked og faste fornminner heller ikke hadde automatisk vern, var det liten grunn å holde eventuelle funn skjult for antikvarene. Snarere tvert om, gjenstandene representerte en omsettelig ressurs (Trøim 1999:23), og trolig fikk derfor fagfolkene ofte rede på funn som ble gjort i denne perioden, som resultat av fjerning av gravminner.

Totalt ble det registrert gravminner på ytterligere 11 gårder i Etne i perioden 1866 til 1906. På åtte av 15 gårder med offentlig skifte av innmark i denne perioden (Fladby *et al.* 1982:63ff) ble det gjort gravfunn. Åtte av de elleve nye gårdene med gravminner var på eller over gjennomsnittet for Etne, vurdert etter eldre landskyldverdier i 1647. De nye gårdene lå som en krans utenfor de sentrale gårdene, hvor det var kjent gravminner før 1866. Det er ut fra dette sannsynlig at gårder som ble utskiftet i siste halvdel av 1800-tallet, er overrepresentert i de arkeologiske funnregistrene fra denne perioden.

I perioden fra 1906 til 1946 var det mer tilfeldig hva som ble registrert av faste fornminner rundt om i bygdene. Den nye loven av 1905 gav nå faste fornminner automatisk vern, men spørsmålet er i hvilken grad dette fikk konsekvenser i praksis. En ny generasjon av arkeologer hadde tilsynelatende større vitenskapelig interesse av å undersøke allerede kjente anlegg, enn å registre nye. Etter at Haakon Schetelig tiltrådte som konservator ved historisk-antikvarisk avdeling ved Bergens Museum i 1901, gjorde han flere arkeologiske undersøkelser i Etne, fortrinnsvis på de store gravfeltene på Grindheim og Rygg mellom 1904 og 1909 og på Støle i 1912 (jf. også Schetelig 1904). Utover dette ble det ikke foretatt noen form for systematisk kartlegging av gravminner verken i Etne eller på Vestlandet generelt. Lokale støttespillere rapporterte derimot flittig til museet. Trygve Vinje i Etne meldte for eksempel fra til museet hele 51 ganger i perioden 1928 til 1972. Museet hadde en «meldebok», hvor nye opplysninger om faste fornminner suksessivt ble ført inn. I perioden 1906 til 1946 kom 20 nye gravfunn for dagen i Etne. Mer enn halvparten av disse skrev seg fra Scheteligs undersøkelser, som omfattet mange gravminner, men konsentrert til få gårder. Undersøkelser førte likevel til en «skjev» tilvekst i selve gjenstandsmaterialet, og dermed også forekomsten av daterte gravminner i Etne. I 1946 var det kjent 27 gårder med gravfunn her. Det var en økning på bare sju gårder siden 1906.

Det som karakteriserer gårdene hvor det første gang ble registrert gravminner i perioden 1906 til 1946, er at de er små. Seks av sju gårder er godt under gjennomsnittet i Etne, etter eldre landskyldverdier, og er lokalisert i de ytre delene av bygden. På tre av 13 gårder som skiftet innmark i perioden 1906 til 1946, var det kjent gravminner fra før. Fra de ti resterende ble det ikke meldt fra om funn, til tross for at Egil Bakka ved museet på midten av 1950-tallet fikk opplysninger om funn fra samtlige av disse gårdene. Det er derfor sannsynlig at det i liten grad ble meldt fra om fjernede og skadde gravhauger etter at fredningsloven trådte i kraft. En sammenligning med perioden før (1866 til 1906), viser at det ikke var kjent gravminner på elleve av 15 utskiftede gårder før utskiftningene (Tab. 2). På åtte av disse ble det meldt inn funn

Tabell 2. Innrapportering av nye gårder med gravfunn før år før og etter at gravminnene ble automatisk fredet. Som en ser ble det rapportert om gravfunn for første gang fra langt flere gårder som ble utskiftet før 1906 enn de som ble utskiftet i årene etter 1906.

Periode	Nye gårder med gravminner	Nye gårder med gravminner hvor innmarken ble utskiftet i perioden	Totalt antall gårder hvor innmarken ble utskiftet i perioden
1866–1906	11	8	15
1906–1946	7	0	13

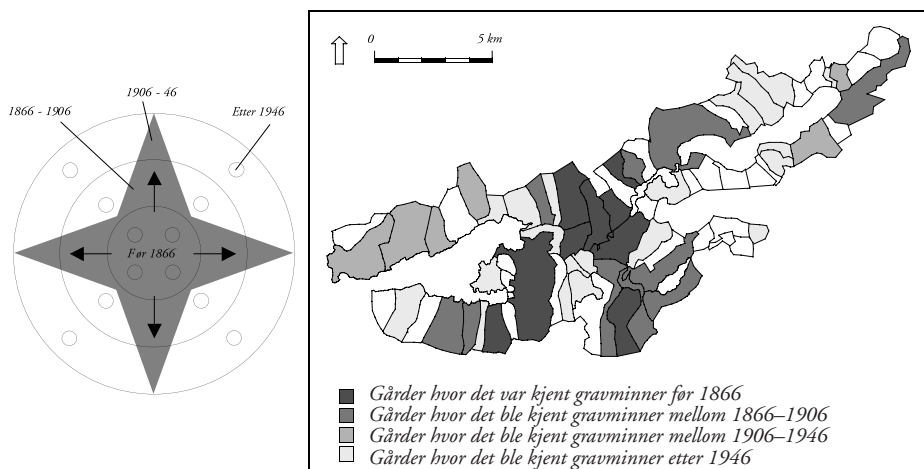
like etter utskiftningene. I minst fire eller fem tilfeller ble innrapporteringene gjort av gårdbrukerne selv. Dette står i kontrast til den påfølgende perioden, fra 1906, hvor gårdbrukere ikke meldte fra om noen nye funn til de antikvariske myndigheter. Det kan i praksis ha sammenheng med at fjerning av gravminner per definisjon nå var ansett som et lovbrudd. At fornminnene virkelig ble fjernet og skadet i det stille, framgår også av registreringer i Etne på 1950-tallet, som delvis var i stand til å fange opp denne virksomheten. Spørsmålet er om det ville vært tilfellet om registreringen hadde funnet sted 10–15 år senere, slik tilfellet er for store deler av Vestlandet forøvrig.

I 1953 kom det til stridigheter mellom Historisk Museum (nå Bergen Museum) og lokalpolitikere i Etne om uttak av grus i de store terrassene med breelvvassetninger i bygden og dertil hørende skade på fornminner. Interesser knyttet til kulturminner og økonomi sto steilt mot hverandre. Lokalpolitikere hevdet at gårdbrukerne i Etne hadde vært lojale mot fredningsbestemmelsene, eller ville det ikke ha vært bevart et så stort antall gravminner i bygden (Bergens Arbeiderblad, 21. november 1953). Kort etter, i 1956–1957, ble Etne registrert i forbindelse med «Førhistoriske minne». I tilknytning til denne registreringen ble det funnet gravminner på 14 nye gårder, i tillegg til en rekke enkeltanlegg ellers i bygden. Etter at «Førhistoriske minne» for Etne ble publisert i 1963 har det bare kommet til gravfunn fra to eller tre nye gårder (Enge, Kambe og kanskje Vettestø).

Konklusjon

Samlet ser vi en utvikling hvor fagfolkenes oversikt over gravminnene bredte seg «naturlig» utover fra store gårder sentralt i bygden til stadig mindre og mer marginale gårder (Fig. 3).

Omleggingen av jordbruket og utskiftningene begynte på de største og beste gårdene i det sentrale jordbrukslandet i bygden – de samme områdene hvor det ble gjort mange nye funn. Det ser altså ut til at store gårder sentralt i bygden var overrepresentert per 1866. Tilsvarende synes gårder som ble utskiftet i siste halvdel av 1800-tallet å være overrepresentert per 1906. Det nye lovverket fra 1905 kan se ut til å ha hatt en

Figur 3. Modell for registreringstakten av gårder med forhistoriske gravminner i et romlig perspektiv på bygdenivå. I den eldste fasen kjente antikvarene i hovedsak gravminner på store gårder sentralt i bygden, senere i stadig større deler av bygden (skravert område). Etter krigen ble det utført systematiske arkeologiske registreringer, og det ble da kjent nye gårder med gravminner i alle deler av bygden (små ringer). Modellen er basert på forholdene i Etne i Sunnhordland.

utsløst virkning ved at gravminner ble fjernet uten å bli innrapportert. Gårder som skiftet innmark i denne perioden, kan derfor være underrepresentert sammenlignet med foregående periode. Museets folk fikk likevel inn slike opplysninger når de selv oppsøkte gårdene. Etter 1946 synes det klart at gårdene, hvor det for første gang ble kjent gravminner, er lokalisert til alle deler av bygden, både små og store gårder. Forskjellen var at registreringen nå ble gjort systematisk. Gangen i denne utviklingen tyder på at dess lengre tid det gikk fra en gård var utskiftet etter 1906 til Per Fett og hans registranter sto på tunet, dess mer sannsynlig er det at opplysninger om fjernede gravminner gikk tapt med den generasjonen som fjernet dem. I Etne skjedde dette tidligere enn i mange andre bygder, og representativiteten er derfor sannsynligvis langt bedre enn andre steder.

Denne nye innsikten om registreringspraksis over tid har trolig relevans også for andre områder på Vestlandet. Forutsetter vi at utskiftning av innmark var en utløsende faktor for fjerning av fornminner, og at gårdbrukerne i mindre grad meldte fra om slike forhold etter forbudet i 1905, er det særlig to spørsmål som blir viktige for å vurdere gravminnenes romlige representativitet: (1) Når ble området første gang systematisk registrert, og (2) og hvor omfattende var utskiftningene i første halvdel av 1900-tallet? Trolig er det ved å se disse to forholdene i sammenheng at en får best innblikk i om områder kan være underrepresentert i de arkeologiske registrene slik de framtrer i dag. Statistikken for Hordaland fylke viser at over 60 prosent av utskiftet innmark per 1948 var skiftet før 1906 (Grendahl 1959:389).¹ Ved å kartfeste områdene som ble utskiftet sent, det vil si etter at gravhauger ble automatisk fredet, kan det være mulig å danne seg et visst bilde av til hvilke områder det potensielt kan hefte seg representativitetsproblemer ved.

Det kontrafaktiske spørsmålet om hva som hadde skjedd hvis loven ikke var blitt innført, skal jeg la ligge. Vi må tro at den også reddet mange gravminner og andre fornminner fra utslettelse. Min undersøkelse antyder imidlertid at loven også hadde en utilsiktet konsekvens, ved at det etter 1905 utviklet seg en praksis med «stille fjerning». Terskelen for å innrapportere funn før 1905 var trolig lavere. Da var det også penger å tjene. En total gjennomgang av utskiftningskart og boniteringslister med tanke på hva som finnes av arkeologisk interesse kan muligvis bøte noe på representativitetsproblemene jeg har pekt på her, og bør være en viktig framtidig nasjonal oppgave for forvaltningen. Samtidig må en erkjenne at mye informasjon om funn og fornminner også har gått tapt for alltid, kan hende særlig i mellomkrigstiden.

Summary

The article discusses the representation and presentation of burial mounds in western Norway, and the effects caused by legal precautions, with special reference to the rural district of Etne, in the southern part of Hordaland. The legislation protecting ancient monuments, approved by the Parliament in 1905, had an unintended negative effect on people's willingness to report new archaeological finds. Monuments older than the Reformation (1536/37) obtained automatically legal protection, and the State declared ownership to older finds. Earlier farmers could sell their finds on a «free» antique-market, with museums as buyers. Between 1860–1950, reorganisation and major changes took place in the Norwegian countryside, in terms of enclosure, new cultivation techniques, and extensive clearance of new land. Around 40% of the infields in western Norway in 1948 were enclosed after 1905. This development, in combination with the new law, generated a practice where monuments were removed secretly, as well as to avoid legal protection. Such newly cleared and enclosed areas might therefore be heavily underrepresented in the archaeological record, since systematic recording started at a much later stage, around 1950. This insight of the indirect and negative side effects of the law should be taken into consideration when dealing with patterns of distribution of burial monuments in particular, for instance in analyses of prehistoric settlements.

Litteratur

- Bendixen, B.E. 1899. Fornlevninger i Søndhorland. *Aarsberetning for 1898 Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkens Bevaring* 1898:16–61.
- Brendalsmo, A. J. og Røthe, G. 1992. Haugbrott eller de levendes forhold til de døde – en komparativ analyse. *Meta* 1992(1-2):84–119.
- Fasteland, A. 2000. Arkeologisk registreringsarbeid gjennom skiftande tider. *Arkeo* 2000:10–17.
- Fladby, R. et al. 1982. *Hordaland Fylke. Gamle norske kart. Samkatalog over utrykte kart fra de siste 300 år* (red. Rolf Fladby et al.) 11. Oslo.
- G = *Den eldre Gulatingslova. Norrøne tekster* 6, utgitt ved B. Eithun, M. Rindal og T. Ulset, 1994. Oslo.
- Geelmuyden, K. 2002. Jordskiftearkiv for Hordaland og Sogn og Fjordane 1859–2001. Upublisert katalog, Statsarkivet i Bergen.
- Grendahl, T. 1959. *Jordskifteverket gjennom 100 år – 1859–1958*. Oslo.
- Gustafson, G. 1906. *Norges Oldtid. Mindesmerker og Oldsager. Gammel norsk kultur i tekst og bilder*. Kristiania.
- Hellesnes, T. 1967. *Jordtilhøva og jordskifte i Hordaland*. Bergen.
- Holme, J. 2001. *Kulturminnevern – lov, forvaltning, håndhevelse*. Økokrims skriftserie 12. Oslo.
- Iversen, F. 2004. *Eiendom, makt og statsdannelse. Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. Dr. art avhandling, Universitetet i Bergen.
- Jerpåsen, G.B, Sollund, M-L.B. & Widgren, M. 1997 (red.) *Historiske kart og kulturminnevern – en metode for landskapsanalyse*. NIKU fagrapport 003. Oslo.
- KLNM = *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder – fra vikingtid til reformasjonstid I–XXII, 1956–1978*. København.
- Kraft, J. 1830. *Topographisk – Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge* 4. Christiania.
- Krokann, I. 1942. *Det store hamskiftet i bondesamfunnet*. Norsk kulturhistorie 5. Oslo.
- L = Den nyere Lands-Lov, utgiven av Kong Magnus Haakonsson. *NgL* II, 1–178.
- Lidén, H.E. 1991. *Fra antikviteten til kulturminne – trekk av kulturminnevernets historie i Norge*. Oslo.
- Møller, J. 1989. *Godsen och den agrara revolutionen : arbetsorganisation, domänstruktur och kulturlandskap på skånska gods under 1800-talet*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner. Avhandlingar 106. Lund.
- Nicolaysen, N. 1866. *Norske fornlevninger. En oplysende fortegnelse over Norges fortidslevninger ældre end reformationen og henførte til hver sit sted*. Kristiania.
- Pedersen, E.A. 1989. *Jernalder-bosetningen på Hadeland. En arkeologisk-geografisk analyse*. Varia 17. Oslo.
- Rønneseth, O. 2001 [1974]. *Gard og gjerde – faser i utviklingen av Jærens kulturlandskap*. (Oversettelse og forord av Frans-Arne Stylegar). Stavanger.
- Schetelig, H. 1904. Gravpladsen paa Grindheim og Rygg i Etne – en foreløbig undersøgelse. *Bergens Museums Aarbog* 10, s. 1-20. Bergen.
- Schetelig, H. 1911. Folketro om gravhauger. *Maal og minne* 1911:206–212.
- Solberg, B. 2000. *Jernalderen i Norge – ca. 500 f.Kr. – 1030 e.Kr.* Oslo.
- Steinnes, A. 1972. *AM 370 fol. – Jonas Andersson frå Skånevik om fornminne i Bergen bispedømme 1626*. Oslo.
- Sømme, A. 1949. *Atlas. Jordbrukets geografi i Norge*. Skrifter fra Norges handelshøyskole i rekken geografiske avhandlinger 3. Bergen.
- Sømme, A. 1954. *Tekstbind. Jordbrukets geografi i Norge*. Skrifter fra Norges handelshøyskole i rekken geografiske avhandlinger 3. Bergen.
- TA = Topografisk arkiv, de kulturhistoriske samlinger, Bergen Museum. Nummer i parentes viser til dokumentnummer i arkiv.
- Trøim, I. 1999. *Arkeologisk forskning og det lovregulerte fornminnevernet – en studie av fornminnevernets utvikling i perioden 1905–1978*. Varia 49. Oslo.

Note

¹ Grendahl oppgir tall per 10- år, og status per 1909. Jeg har trukket fra ca. 8500 dekar pr år fra 1906–1908, som representerer de årlige gjennomsnittsverdiene for utskiftet innmark i perioden 1889–1908.